

УДК 94 (477)»1905/1914»

М. В. Гаухман

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ: ДВІ МОДЕЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ (1905–1914 РР.)

Розглянуто дві моделі націотворення, які приводили до утворення етнічної або громадянської (політичної) нації та були поширені в Європі кінця XVIII – початку XX ст., на матеріалі «українського питання» в Російській імперії початку XX ст. Автор доводить, що в Надніпрянській Україні початку XX ст. тривала боротьба між протилежними національними проектами – проектом «великої російської нації» та проектом «української етнічної нації».

Ключові слова: націотворення, «українське питання», проект «велика російська нація», проект «українська етнічна нація».

Рассмотрены две модели формирования нации, которые приводили к образованию этнической или гражданской (политической) нации и были распространены в Европе конца XVIII – начала XX ст., на материале «украинского вопроса» в Российской империи начала XX ст. Автор доказывает, что в Надднепринской Украине начала XX ст. длилась борьба между противоположными национальными проектами – проектом «большой российской нации» и проектом «украинской этнической нации».

Ключевые слова: формирование нации, «украинский вопрос», проект «большая российская нация», проект «украинская этническая нация».

The research examines relations between the Russian national policy and the Ukrainian national movement as a two models of nationmaking in 1905–1914 years.

Key words: Ukrainian national movement, Russian national policy, two models of nationmaking.

У сучасній Україні існує проблема формування громадської (політичної) нації. Від вирішення цієї проблеми залежить майбутнє України як соціальної й правової держави. Адже політична нація є гармонійною спільнотою громадян з високим рівнем політичної й правової свідомості. Саме тому варто зважити на досвід – позитивний і негативний – вирішення проблеми націотворення в українській

історії. Національне питання було однією з ключових проблем соціальної дійсності Російської імперії початку ХХ ст. Адже вирішення національного питання потребувало від влади та громадськості переосмислення шляхів подальшого розвитку Росії.

До історіографічної бази нашої статті належать історичні, політологічні й соціологічні праці, присвячені теорії нації та історії націоналізму. Цим темам у Західній Європі та США відведений окремий напрямок гуманітарного знання – «національні студії» (Nation studies). Огляд досягнень західної науки в цій царині був зроблений у праці українського історика Г. В. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» [1]. Поняття нації як модерної культурно-політичної спільноти, що виникає у процесі модернізації традиційного суспільства, було обґрунтовано англійським філософом і політологом Е. Гелнером у праці «Нації та націоналізм» [2]. Вихідною позицією нашої статті є розуміння нації як комунікативно-політичної спільноти («нація як проект»), згідно з концепцією нації як «уявленої спільноти» Б. Андерсона, сформульованої ним у соціологічному дослідженні «Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму» [3]. Концепція Б. Андерсона застосовувалася в історіографії української історії – у праці російського історика О. Міллера «Українське питання» в політиці влади та в російській громадській думці (друга половина ХІХ ст.)» [4]. Близьким, за своїми поглядами, до Б. Андерсона є американський історик Р. Шпорлюк, для котрого український національний рух являє собою рух за впровадження «українського національного проекту», який виявився історичним переможцем у боротьбі з проектами «великої російської нації», що охоплювала б росіян (великоросів), українців (малоросів) і білорусів, та «великої польської (всехпольської) нації», що поширювалася б на християнське населення в кордонах Речі Посполитої в 1772 р. [5]. Витоки сучасного розуміння нації та відносини між національною й громадянською ідентичностями як складову модерного суспільства, точніше – проекту модерного суспільства, досліджує німецький філософ Ю. Хабермас [6].

Сучасна українська історіографія національного питання та зокрема українського питання в Російській імперії на початку ХХ ст. складається з низки монографічних і дисертаційних досліджень, присвячених окремим аспектам російської національної політики та українського національного питання. Світ побачили колективні праці «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – поча-

ток XX ст.)» (у 3 частинах) і «Політична історія України» (том перший), присвячена періоду кінця XIX – початку XX ст. [7]. Особливо відзначимо комплексну працю Н. Щербака «Національне питання у політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» [8]. Національному питанню в Російській імперії та українському питанню зокрема були присвячені дослідження О. Білокона, І. Бурди, І. Демуз, О. Стрілюк [9].

Проте в українських дослідженнях, згаданих вище, українське питання розглядається крізь призму класичного етноцентричного розуміння нації як статичної культурно-політичної спільноти. Натомість, на наш погляд, доцільним для вітчизняної науки було б здійснити спробу застосувати до історії українського питання теорії Б. Андерсона про націю як проект та Р. Шпорлюка про боротьбу національних проектів. Мета нашої статті – дослідити боротьбу російського уряду й громадськості та українського національного руху в національному питанні в Російській імперії на початку XX ст. крізь призму концепції змагання національних проектів.

Російська імперія в XIX ст. разом з усіма країнами Центрально-Східної Європи (на схід від Рейну) ввійшла у пізньомодерну епоху (від початку XIX ст. до кінця XX ст.) – процесами модернізації. Останні відбувалися за такими напрямками: 1. Бюрократизація (розбудова фахового адміністративного апарату, здатного до регулювання модернізаційних процесів); 2. Монетаризація (утворення капіталістичної фінансово-економічної структури, відносно незалежної від держави); 3. Демократизація (встановлення конституційного ладу та впровадження демократичних практик); 4. «Націоналізація» (початок процесів націотворення у вигляді політизації етнічності) [6, с. 58–62].

Класичне розуміння нації, пов'язане з отожденням нації та громадян держави, бере початок у трактаті Ж.-Ж. Руссо «Про суспільний договір». Під нацією, тотожною державі, («Громадянською громадою», «Політичним організмом») просвітник розумів сполучення індивідів, що утворюється у процесі суспільної взаємодії [10, с. 207]. Нація, як цілісне утворення, наділена «загальною волею», якій підпорядкована воля окремих індивідів [10, с. 207]. «Загальна воля» нації-держави є її суверенітетом, тобто владою над громадянами/членами нації [10, с. 220–221]. Нація-держава сповідує власну громадянську релігію (за сучасним розумінням – ідеологію), що є обов'язковою для всіх громадян/членів нації [10, с. 318–321].

Теорія Ж.-Ж. Руссо заклала підвалини для двох розумінь нації – етноцентричного й громадянського (політичного), що поєднувалися апеляцією до держави. Обидва розуміння не мали винятково теоретичного характеру, а були ідеологіями націотворення в модерній Європі від Великої французької революції (1789–1799 рр.) до Другої світової війни (1939–1945 рр.). Відповідно до першого уявлення, класичного примордіалізму, нація ототожнюється з етнічною спільнотою, а відтак, позаяк нація є спільнотою політичною, етнічні кордони повинні збігатися з кордонами етнічними. Відповідно до другого уявлення, нація ототожнюється з громадянами існуючої держави, а відтак етнічні відмінності між громадянами повинні ігноруватися заради цілісності держави. Нерідко перше уявлення називають націоналізмом недержавної нації, а друге – націоналізмом державної нації. Проте далі ми покажемо, що етноцентризм не обов'язково притаманний недержавним націям.

Процеси націотворення розпочинаються з конструювання національних проєктів, тобто мислених образів нації. Національні проєкти змінюються в часі та мають численні варіації серед представників різних політичних течій. Проте всі зміни й варіації відбуваються за певними рамками – рамками дискусії про долю певної нації, що робить національний проєкт кожної нації відносно цілісним утворенням. Отже, з епохи «великих реформ» Олександра II (1855–1881 рр.) беруть свої витоки російський та український національні проєкти. Російський національний проєкт передбачав утворення «великої» російської політичної нації як імперського ядра шляхом інтеграції етнічних груп росіян («великоросів»), українців («малоросів») і білоросів. Український національний проєкт передбачав утворення української нації шляхом політизації української етнічності. Український національний рух, з точки зору Е. Гелнера, являв собою т. зв. націоналізм «габсбургського типу», що був поширеним у Східній і Південній Європі, тобто рух етнічної спільноти в державі, еліта якої є культурно інакшою щодо цієї спільноти [3, с. 136–140].

Національна політика Російської імперії впливала з російського національного проєкту. Останній не існував у вигляді певного плану, але мав дискурсивну природу, виявляючись в офіційній ідеології імперії та дискусіях серед інтелігенції стосовно шляхів історичного розвитку Росії. Відносно низький рівень модернізації Російської імперії обмежував важелі національної політики. Уряд не мав змоги ефективно проводити позитивну національну політику, тобто здій-

снювати адміністративні заходи, які дозволили б залучити всіх російських підданих до творення російської нації. До заходів позитивної національної політики віднесемо такі: 1. Створення системи загальної середньої освіти; 2. Скасування станових правових принципів; 3. Відділення церкви від держави та скасування правових обмежень за конфесійною ознакою. Натомість, по-перше, в Росії початку XX ст., замість системи загальної середньої освіти, діяла система народних (початкових) шкіл, які не мали загального характеру; по-друге, залишалися станові привілеї й обмеження, що виражалося, наприклад, у виборчому законодавстві; по-третє, існували релігійні обмеження, що стосувалися державної служби та місця проживання (смуга осілості для євреїв). Отже, національна політика Російської імперії мала негативний характер.

Негативний характер національної політики Російської імперії з притаманним протиставленням корінного населення т. зв. «інородцям» споріднював офіційний націоналізм з націоналізмом недержавних націй. Офіційний націоналізм характеризувався провідним кадетським публіцистом П. Струве як «поміщицько-чиновницький націоналізм», що підривав єдність Росії, унеможливаючи асиміляцію інородців [12].

Праворадикальні націоналісти ввійшли в історію під назвою «чорносотенців». Соціальною базою радикальних націоналістичних організацій були поміщики, чиновники та інтелігенція. До чорносотенців належали й особи українського походження, які навіть говорили про себе, що вони «також малороси». Провідними центрами чорносотенства були українські міста, особливо Київ, де базувалися «Клуб російських націоналістів» і «Союз Михайла Архангела», та Одеса, один із головних осередків «Союзу російського народу», почесним головою якого був сам Микола II. Першим «хрещенням» російського націоналізму був Кишинівський погром 1903 р., а інституалізація політичного руху відбулася після хвилі єврейських погромів у жовтні 1905 р. [11].

Український національний проект був відносно єдиним для всіх політичних мислителів початку XX ст. Хоча серед українських політиків постійно тривали суперечності з приводу місця національного питання у партійних програмах, усе одно, воно не виходило з поля зору українських провідників. Безумовно, на перше місце національне питання ставили ліберальні, т. зв. «поступові», українські політики, що до них належав і М. Грушевський. Українські ліберали

мали більше можливостей поширювати власні ідеї, завдяки тому, що внаслідок Першої російської революції 1905–1907 рр. дозволялося видавати помірковану україномовну пресу. Відтак під українським проектом у цій статті розумітиметься проект М. Грушевського як речника ліберального напрямку політичної думки Наддніпрянської України.

Першою засадою, так би мовити, обличчям, українського проекту була вимога автономізації Наддніпрянської України – утворення автономної Української держави. Звісно, постання суверенної України було неможливим у самодержавній Російській імперії. Українська автономія мала сполучитися з децентралізованим устроєм майбутньої демократичної Росії, яка перетворилася б на федеративну республіку, тобто союз національно-територіальних автономій її народів [13, с.405–420].

Першочерговість вимоги національно-територіальної автономії відносно соціальних питань пояснювалася українськими публіцистами тим, що в Україні національне й соціальне питання йшли пліч-о-пліч. Адже українці були т. зв. «селянською нацією», а відтак поліпшення життя українського селянства, – чого було легше досягнути в автономній республіці, ніж у централізованій імперії, – означало посилення позицій української нації та навпаки. Зауважимо, що український проект не погоджувався з принципом національно-персональної автономії. Річ у тім, що всі європейські національні проекти «епохи націоналізму» передбачали саме територіальну організацію національної спільноти. Адже підставою європейських проектів було уявлення про землю як етнічний простір, в якому здійснюються події національної історії.

Другою вимогою українського проекту було впровадження україномовної освіти. Українська мова була маркером української національної ідентичності, бо саме національна мова вирізняла українців від сусідніх народів, насамперед росіян. Українські політичні діячі не заперечували вивчення російської мови як мови державної. Питання української освіти являло собою ту програму мінімум, яку можливо було впровадити за допомогою співробітництва з опозиційною російською громадськістю [14, с.235–250].

Таким чином, протягом 1905–1914 рр. стосовно українського населення Російської імперії тривала боротьба між різними національними проектами, проектом «великої російської нації» та проектом «української етнічної нації». Обидва проекти відповідали двом мо-

делям європейського націотворення – творення громадянської (політичної) або етнічної нації. Перший проект реалізовувався російським урядом і передбачав утворення російської громадянської (політичної) нації, до якої, у перспективі, увійшли б християнські народи Росії. Проте негативний характер національної політики імперії був запорукою його краху: замість творення російської громадянської нації уряд боровся з іногородцями, до яких відносили й українську інтелігенцію. Відтак український національний проект, попри те, що здійснювався опозиційною інтелігенцією, отримав вільну дорогу.

Перспективні напрямки подальших досліджень за темою національне питання в Російській імперії 1905–1914 рр. вбачаємо в залученні до розгляду, по-перше, польського та єврейського національних проектів, по-друге, дискусій по національному питанню серед російської, української, польської та єврейської громадськості.

Бібліографічні посилання

1. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму: монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К., 1999.

2. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / [пер. з англ. В. Морозов]; Бенедикт Андерсон. – К., 2001.

3. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм; Націоналізм / [пер. з англ. Г. Касьянов]; Ернест Гелнер – К., 2003.

4. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Алексей Ильич Миллер. – СПб., 2000.

5. *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до суверенної держави / [пер. с англ.]; Р. Шпорлюк // Сучасність. – 1996 – № 11. – С. 74–87; № 12. – С. 53–65.

6. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М., 1995.

7. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колективна наукова монографія: в 3 ч. / Віталій Григорович Сарбей (ред.). – К., 1999; Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / Іван Федорович Курас (голов. ред.) – К., 2002. – Т. I: На зламі століть (кінець XIX ст. 1917 р.).

8. *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Надія Олександрівна Щербак. – К., 2005.

9. *Білокінь О. І.* Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олена Іванівна Білокінь. – Х., 2001.

10. Бурда І. О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Інна Олександрівна Бурда. – К., 2004.

11. Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Інна Олександрівна Демуз. – Черкаси, 2008.

12. Стрілюк О. Б. Національна політика П. А. Столипіна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Олена Борисівна Стрілюк. – Чернівці, 2008.

13. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или принципе политического права / Жан Жак Руссо // Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / [пер. с фр.]; – М., 1998. – С. 195–322.

14. Волковинський В. М. Організація великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 63–74.

15. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // УІЖ. – 1996. – № 2 – С. 55–65.

16. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) / І. Г. Самарцев // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 90–98.

17. Струве П. Официальный национализм и его противоречия / Пётр Струве // Русская мысль. – 1910. – № 6. – С. 171–178.

18. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / Михайло Сергійович Грушевський. – Л., 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – 2005.

19. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / Михайло Сергійович Грушевський. – Л., – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – 2005.

Надійшла до редколегії 04.08.09.